

**Наталія Черниш,**

професор Української академії друкарства,  
канд. філол. наук

## До історії українських біобібліографічних словників

Висвітлено теоретичні засади підготовки і видання біобібліографічних словників – особливого різновиду довідкових видань, що поєднують матеріали біографічного та бібліографічного характеру. Показано розвиток національної біобібліографічної справи у XIX– на початку XX ст. Охарактеризовано зміст, структуру тогочасних біобібліографічних словників та наближених до них за типологічними ознаками праць, визначено їх місце в українській культурі.

*Ключові слова:* біобібліографічний словник, зміст, структура, публікація, методичні засади укладання.

Some theoretical principles of preparing and publication of biobibliographic dictionaries as a special variety of reference editions that combine both biographic and bibliographic materials are presented in the given work. The facts about the development of national biobibliography in XIX– at the beginning of XX centuries are given. The contents and structure of the biobibliographic dictionaries of that time are characterized as well as their place in Ukrainian culture is defined.

*Keywords:* biobibliographic dictionary, contents, structure, publication, methodical principles of compiling.

**Н**а сучасному етапі національно-культурного відродження нашої країни важливе значення має осмислення того історичного досвіду, який було накопичено упродовж XIX – XX ст. укладачами та видавцями українських довідкових видань, зокрема біобібліографічних словників, залучення багатих традицій ентузіастів біобібліографічної роботи – видатних діячів науки, культури, непересічних дослідників життя та творчості кращих синів України.

У багатьох країнах світу підготовці та випуску біографічних та біобібліографічних словників приділяється велика увага. Це цілком закономірно, адже саме такі видання – важлива складова національної культури, вони «олюднюють» історію народу, істотно доповнюють наукові праці про становлення й розвиток різних галузей знань, виявляють нові імена славетних співвітчизників, розкривають їх внесок у скарбницю світової культури, справу подальшого поступу державності країни, розвиток її економіки, науки, культури, що є основою формування історичної пам'яті, виховання національної гордості громадян. Не можна не погодитися з твердженням, що «важливість біографічних словників цілком зрозуміла з наукової точки зору: історію творять люди для людей, людські долі є основним складником історичного процесу» [1, с. 73]. Країни засвідчують повноцінність свого культурного і наукового життя, якщо мають повний набір загальнонаціональних довідкових видань, у т. ч. біографічних та біобібліографічних словників, видрукуваних на належному рівні.

Теоретичні засади підготовки і видання біобібліографічних словників майже не розроблені. Якщо

біографічні довідкові видання зазначеного типу привертали увагу широких кіл наукової громадськості, про що свідчить, наприклад, створення Інституту біографічних досліджень Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, проведення низки авторитетних наукових та науково-практичних конференцій, то типологічні особливості власне біобібліографічних словників, принципи їх укладання досліджені ще недостатньо.

Загалом біобібліографічний словник – це особливий вид словника, в якому відомості біографічного характеру про осіб (діячів науки, літератури, мистецтва, мешканців певного регіону, представників окремої професії та ін.) супроводжуються переліком створених ними праць, а також джерел, що висвітлюють їхню діяльність [4, с. 79]. Остання обставина надає біобібліографічним словникам деяких рис, притаманних переважно біобібліографічним покажчикам та бібліографічним посібникам. Однак, на відміну від персональних покажчиків, присвячених, як правило, лише найвидатнішим діячам, біобібліографічні словники повинні вмещувати інформацію про менш відомих або ж маловідомих особистостей.

Принципові питання, пов'язані з критеріями відбору імен до біобібліографічних словників та довідників, упродовж тривалого часу турбують усіх, хто має справу з цими важливими довідковими джерелами. Традиційно відбір імен обмежується галуззю, часом, регіоном або поєднує кілька цих критеріїв, що, зрештою, дає змогу укладачам уникнути формального добору імен, свідомо утриматися від оціночних елементів при характеристиці того чи іншого діяча, закриває шлях до суб'єктивізму при висвітленні його ролі й місця в історії. Біобіб-

ліографічні словники, на нашу думку, повинні включати відомості не лише про визначних діячів (зрештою, саме їм можуть бути присвячені окремі видання ґрунтовно розроблених бібліографічних покажчиків), а й про другорядних, менш відомих осіб, які не мають власних бібліографічних видань, а тому потребують, у першу чергу, старанного бібліографічного розроблення.

Біобібліографічні довідники – джерело інформації як для широких читацьких кіл, так і (за різних обставин) для фахівців. Саме тому характер таких видань потребує певної системності і в їх структурі загалом, і у побудові окремої статті. Що стосується розташування матеріалу у біобібліографічних словниках, то тут укладачі найчастіше дотримуються алфавітного принципу (коли всі відомості подаються за алфавітом прізвищ), хоча інколи використовуються й інші – хронологічний, систематичний, комбінований. Безперечно, обраний принцип розташування матеріалу повинен забезпечувати читачам швидкий пошук необхідних фактів, бути зручним при наведенні довідок. Персональна стаття біобібліографічного словника містить відомості, дещо відмінні від тих, що наводяться в енциклопедіях, енциклопедичних словниках або у бібліографічних довідниках. Фактичні дані життєпису повинні давати змогу простежити процес формування особистості у певних історичних умовах. Тому традиційно зазначають основні дати, вміщують нарис про життя й діяльність особи, а також перелік праць (як створених діячем, так і тих, що розповідають про нього). Така спрощена схема використовується переважно у виданнях, розрахованих на широке коло читачів. Ускладнений її варіант передбачає задоволення інформаційних потреб кваліфікованого або навіть вузькоспеціалізованого читача, адже у такому разі додаються матеріали про видання текстів з розвідками, анотації (вони здебільшого розкривають зміст видань про діяча та допомагають дослідникам у пошуках необхідних джерел), відомості про повторні публікації (перевидання) та їх характер.

Обсяг та характер бібліографії, співвідношення між біографічними та бібліографічними матеріалами – суттєвий момент для оцінки наукового рівня довідників зазначеного типу. Загальновизнано, що характер та обсяг бібліографії залежать від профілю видання, його читацького призначення (тобто від того, які хронологічні, мовні межі охоплено; якими були принцип відбору, коло залучених джерел, характер бібліографічного опису тощо). Існує два типи бібліографічних відомостей у біобібліографічних словниках. По-перше, це науково-допоміжна

бібліографія (використовується у виданнях наукового, частково – науково-популярного характеру, призначених для фахівців, у т. ч. суміжних галузей знань – матеріали, що зберігають своє наукове значення і містять важливі фактографічні дані для поглибленого вивчення предмета, галузі, процесу. По-друге, це рекомендаційна бібліографія (переважно використовується у популярних довідниках, призначених широкому загалу читачів). Її мета – не лише назвати праці, а, насамперед, виділити серед них найбільш вагомі, значні (це надає рекомендаційній бібліографії пропагандистської спрямованості).

Як бачимо, відомості біобібліографічних словників мають важливе значення для забезпечення інформаційних потреб різних категорій читачів, оскільки не лише подають необхідні фактографічні довідки (переважно у біографічній частині), а й скеровують подальшу самостійну роботу, зокрема наукову. Можливо, саме тому у різних країнах спостерігаються тенденції до збільшення кількості та урізноманітнення типів словників біографічного (особливо популярні «Who's who») та бібліографічного змісту (серед них – словники Уебстера, Чамберса та ін.)

Національна біобібліографічна справа також має давню історію. Зародки укладання біобібліографічних словників в Україні спостерігаємо ще у першій половині XIX ст. Зокрема, у листі відомого українського вченого, дослідника статистики, етнографії, географії, автора низки ґрунтовних праць з бібліографії П. Кеппена («Московский телеграф», ч. XXI, 1828, № 11, с. 410–420) йдеться про зібраний його братом К. Кеппеном матеріал для словника харківських («слобідськоукраїнських») письменників. Вчений повідомляє, що його братом «было исчислено до 240 литераторов и к именам лиц присовокуплены как показания трудов их, так по мере возможности и краткие биографические сведения». Однак те, що надруковано в «Московском телеграфе», є лише переліком імен, життєписи та бібліографічні відомості, на жаль, відсутні.

Дещо пізніше було видано унікальну працю – «Изображение людей знаменитых или чем-нибудь замечательных, принадлежащих по рождению или заслугам Малороссии» (М., 1844). Вона містить 42 портрети із зібрання П. Бекетова – Б. та Ю. Хмельницьких, П. Дорошенка, Ф. Прокоповича та ін., а також короткі відомості, що характеризують цих діячів, наводяться окремі джерела, які можуть становити інтерес для істориків.

Дослідникам біобібліографічних словників відома славнозвісна праця Г. Геннаді «Указание биографических сведений о замечательных людях Мало-

россии» («Чернигов. губ. ведомости». Часть неофициал. 1855, № 8; 1856, № 16). Г. Геннаді – російський бібліограф, автор бібліографічних праць з різних галузей знань – зібрав великий фактичний матеріал, який і склав основу його дослідження. Тут наведено біографічні довідки про 58 діячів – уродженців України, різноманітні бібліографічні відомості. Показчик має також додаток (Г. Милорадович. «Указание биографических сведений о замечательных людях Малороссии», вміщений у тому ж виданні 1858 р., № 35; 1859 р., № 20–21). Він подає матеріали біобібліографічного характеру про деяких діячів, які з певних причин (переважно через цензурні утиски) залишилися поза увагою Г. Геннаді.

У цей же час в окремих губерніях України розпочинається укладання та видання спеціальних біографічних та біобібліографічних збірників, а також довідників, об'єднаних за професійним принципом. Розглянемо їх детальніше.

Дослідження «Биографические сведения о духовных и светских писателях, уроженцах здешнего края» («Полтав. губ. ведомости», 1846, № 48 – 51; 1847, № 2) має регіональний характер і охоплює географічно лише Полтавщину. Тут подаються невеликі за обсягом біографії П. Богдановича, Д. Бортнянського, М. Максимовича та ін., а також джерела, насамперед, опубліковані ними твори. У збірці «Биографии знаменитых киевлян» («Памятная книжка Киевской губернии, составленная редактором «Киевских губернских ведомостей» Н. Чернышевым», Киев, 1857, с. 67–140; 1858, с. 105–150) серед інших вміщено життєписи Нестора-літописця, мандрівника Близьким Сходом В. Григоровича-Барського, Г. Сковороди, наводяться окремі списки літератури. Праця П. Бодянського «Биографический указатель уроженцев Полтавской губернии или умерших в ней, известных своей служебной или литературной деятельностью» («Памятная книжка Полтавской губернии за 1865 г.», Полтава, 1865, отд. I, с. 433–464) подає 45 біобібліографічних нарисів про Д. Апостола, І. Богдановича, В. Кочубея, С. Палія та ін. Матеріали викликали великий інтерес читачів, тому із незначними доповненнями та змінами їх було видруковано у названому виданні й наступного 1866 р. (с. 434–480). «Биографический указатель замечательных уроженцев и деятелей Харьковской губернии» (вміщений у книзі «Харьковский календарь на 1884 год», Харьков, 1883, с. 404–439) наводить короткі біобібліографічні довідки про діячів Харківської губернії і так само, як попередні видання, має регіональний характер. Привертають увагу відомості про П. Гулака-Арте-

мовського, М. Зарудного, Г. Квітку-Осноров'яненка, Г. Сковороду (загалом 36 статей, уміщених за алфавітом прізвищ). Це дослідження мало продовження у «Харьковском календаре» за 1885 р. (12 статей) та 1886 р. (16 статей). 1884 р. у Києві, у друкарні Університету св. Володимира, було надруковано оригінальну біобібліографічну працю В. Іконнікова «Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского университета Св. Владимира». На відміну від інших аналогічних праць, автор подає читачам не лише біографічні довідки, а й доволі ґрунтовно знайомить з доробком вчених.

Загалом, як бачимо, незважаючи на те, що «доба 80-х років і першої половини 90-х була, мабуть, найглухішою в історії українського руху в другій половині XIX віку, вона не була безплідною: за цей час виконано велику наукову працю, що стала підставою для пізнішого розвитку української науки» [2, с. 317]. Вказані обставини яскраво відбилися й в українських біобібліографічних виданнях, які наприкінці XIX – початку XX ст. урізноманітнюються як за тематикою, так і за характером матеріалу.

Розглянемо найцікавіші з біобібліографічних довідників цього часу. Серед них – праця С. Пономарьова «Земляки» («Достопамятные уроженцы Черниговской земли». Чернигов. губ. типография, 1898), що мала загальноукраїнський характер. С. Пономарьов – відомий український філолог, бібліограф. Він закінчив Київський університет, працював у Полтаві та Конотопі; йому належить авторство або співавторство біобібліографічних покажчиків праць українських письменників, вчених, серед яких варто відзначити дослідження «М. Максимович» (СПб., 1872). С. Пономарьов протягом тривалого часу працював над словником, що повинен був охопити уродженців Чернігівської, Полтавської, Волинської та Подільської губерній. Опублікований ним перелік імен – це лише частина цієї роботи. До нього увійшли державні діячі, письменники, журналісти, композитори, художники, вчені та ін. Друкуючи цей список, автор звернувся до читачів із проханням про його доповнення та виправлення. Відомий один відгук – рецензія Н. Шугурова, вміщена в «Киевской старине» (1901, № 10, с. 29–36). Автор рецензії вказав на низку пропусків у переліку, зробив кілька важливих виправлень та уточнень. Н. Шугуров акцентував увагу на одній обставині: звертаючись за допомогою до читачів, С. Пономарьов водночас не використав низки загальновідомих джерел, зокрема таку авторитетну біографічну працю, як «Гимназия высших наук и лицей князя Безбородко» (СПб., 1881). Це суттєва

прогалина, адже саме з Ніжинською вищою школою пов'язані імена таких відомих українських вчених, письменників, державних та громадських діячів, представників культури й мистецтва, як Є. Гребінка, В. Забіла, Л. Глібов, О. Афанасьєв-Чужбинський та ін. Хоча роботу С. Пономарьов і незавершив, зібрані ним унікальні матеріали стали основою подальших біобібліографічних досліджень.

Варто згадати невелику за обсягом працю «Корифеи украинской сцены» (К., 1901), яка подає цікаві біобібліографічні довідки про найславетніших діячів українського театру – М. Кропивницького, М. Старицького, І. Тобілевича (Карпенка-Карого), М. Лисенка, М. Садовського, П. Саксаганського та ін. Оригінальним є дослідження М. Комарова «Українська драматургія (Збірка бібліографічних знадобів до історії української драми і театру українського (1815–1906 рр.))» (Одеса, 1906). М. Комаров – відомий бібліограф, фольклорист та етнограф, автор й укладач ґрунтовних бібліографічних праць, зокрема «Бібліографічного покажчика нової української літератури (1798–1883)» (К., 1883), «Т. Г. Шевченко в литературе и искусстве» (Одеса, 1903), «Бібліографії з питань українського фольклору» (К., 1912). Аналізоване видання складається з трьох частин: 1. Драматургічні твори українською мовою (с. 1–132); 2. Писання про українську драму і театр (с. 133–168); 3. Покажчик імен, згаданих у цій збірці, з короткими звітками про українських драматургів, перекладачів та деяких сценічних діячів (с. 169–229). Загальні списки творів видатних майстрів та література про них вміщені у перших двох частинах праці М. Комарова. У заключній частині вперше наводяться змістовні довідково-біографічні відомості про українських театральних діячів; кожна довідка супроводжується ґрунтовно розробленою бібліографією. Без сумніву, «Українська драматургія» дає доволі повне уявлення про тогочасний український театр, вона насичена багатим фактографічним та бібліографічним матеріалом. Дослідження мало продовження: у 1912 р. побачила світ праця М. Комарова «До української драматургії (Збірка бібліографічного знадобу до історії української драми і театру за 1906 – 1912 рр. З додатками та поправками до «Української драматургії» до 1906 р.)» (Одеса, 1912). Загалом дві біобібліографічні праці М. Комарова з історії української драматургії – унікальне джерело відомостей, що й нині становить інтерес для науковців, дослідників української культури.

Привертає увагу стаття М. Сумцова «Діячі українського фольклору», вміщена у його книзі «Малюнк

ки з життя українського народного слова» (Х., 1910). У ній наведено короткі характеристики і біобібліографічні відомості про 77 найвідоміших збирачів та дослідників українського фольклору, переважно XIX ст. Ось деякі з них – М. Максимович, М. Лисенко, П. Чубинський, І. Франко та ін. Хоч праця має невеликий обсяг (всього 30 с.), однак варто підкреслити ґрунтовність розроблення як біографічної, так і бібліографічної частини.

Дослідження І. Павловського «Краткий биографический словарь ученых и писателей Полтавской губернии с половины XVIII века» (издание Полтав. учен. архив. комиссии) (Полтава, 1912) містить 433 короткі біографії (у т. ч. майже 40 автобіографій), 62 портрети уродженців і діячів Полтавської губернії – письменників і вчених, художників і композиторів. Кожну статтю доповнюють бібліографічні відомості. Серед імен – О. Бодянский, М. Драгоманов, М. Максимович та ін. Продовжуючи працювати у цьому напрямі, І. Павловський пізніше видав «Первое дополнение к «Краткому биографическому словарю...»» (Полтава, 1913), де наведено 85 нових біографій (у т. ч. 17 автобіографій), зроблено істотні доповнення, поправки до основного тому. Серед імен, які увійшли в «Первое дополнение», – С. Венгеров, А. Терещенко, А. Фомін та ін. Сучасники зазначали, що словник І. Павловського мав низку недоліків, зокрема, невизначеність характеристик письменників чи вчених; заміна списків праць на глухі, беззмістовні вказівки на зразок: «имеет много научных трудов по своей специальности»; окремі неточності в бібліографічному описі джерел. Існують вказівки (див. «Записки Наукового товариства ім. Шевченка», т. 155, с. 364) на існування другого доповнення до цього словника, однак віднайти його дослідникам досі не вдалося.

Не менш цікавою є й інша робота І. Павловського «Полтавцы, иерархи, государственные и общественные деятели и благотворители (Опыт краткого биографического словаря Полтавской губернии с половины XVIII в.)» (Полтава, 1914). Словник складається з двох частин: у першій зібрані «биографические данные об администраторах как духовных, так и светских, бывавших в Полтавской губернии со времени ее учреждения в 1802 году»; зміст другої становлять наведені в алфавітному порядку біографії державних, військових і громадських діячів. Трапляються також імена письменників, вчених. Біографічні відомості поєднано зі списками джерел, що вміщені практично до кожної статті словника.

Праця «Харьковское медицинское общество, 1861–1911. Очерки его пятидесятилетней деятель-

ности». (Харків, 1913) містить біобібліографічні матеріали про почесних членів та посадових осіб медичного товариства. Це ґрунтовний довідник, для укладання якого були використані автобіографії, публікації наукового збірника медичного факультету Харківського університету за перші сто років його існування, некрологи тощо. Загалом наведено майже 120 біографічних статей, розроблено списки праць видатних вчених-медиків.

Діячі Західної України представлені у працях І. О. Левицького і Ф. Арістова. Унікальним є біобібліографічний словник І. О. Левицького «Прикарпатська Русь в XIX-м віці в біографіях і портретах єї деятелей», випуск якого розпочався у Львові 1898 р. Через брак коштів, тяжку хворобу вченому не вдалося завершити свій грандіозний задум, однак ґрунтовна фактографічна інформація про громадських, політичних, церковних, культурних діячів Галичини, Буковини, Закарпаття у поєднанні з бібліографічними довідками не втратили свого значення й нині. Привертає увагу і видання Ф. Арістова «Карпато-русские писатели. Исследование по неизданным источникам» (М., 1916), підготовлене на кошти Галицько-Руського товариства у Петрограді. Трьохтомне дослідження (світ побачив лише його перший том) містить серію критико-біографічних нарисів про письменників, насамперед «общерусского направления» Галицької, Буковинської, Угорської Руси, котрі «відобразили у своїх творах ідею національно-культурної єдності руського народу». Серед них – поети, прозаїки, драматурги, історики, етнографи та ін. У першому томі праці Ф. Арістова подано широкі біографічні та бібліографічні відомості, автобіографії, портрети письменників, уривки з творів, їх критичну оцінку. Як зазначали сучасники, видання не було позбавлене хиб: автор часто захоплювався незначними біографічними подробицями, не завжди всебічно висвітлював творчість митців та їхній доробок, а головне – з певних політичних міркувань обмежив коло імен. На жаль, події Першої світової війни не дали укладачеві змоги завершити випуск біобібліографічного словника «Карпато-русские писатели».

Загалом період перша половина XIX – початок XX ст. можна вважати часом формування науково-методичних засад укладання і видання національних біобібліографічних словників. Слід вказати на низку обставин, які вплинули на розвиток біобібліографічної справи того часу. Як відомо, російський царат штучно стримував розвиток української мови, культури, що особливо яскраво проявилось у другій половині XIX ст. Цензурні утиски (зокрема, Валуєв-

ський та Емський укази) взагалі забороняли видавати довідкову літературу українською мовою, тому біобібліографічні словники, створені вітчизняними вченими та видрукувані у Києві, Харкові, Одесі, Полтаві, виходили російською мовою. Біографічні та біобібліографічні видання першої половини XIX – початку XX ст. мають досить широку тематичну палітру, охоплюють або діячів окремого регіону (праці С. Пономарьова І. О. Левицького), або представників певної галузі, виду діяльності (публікації М. Комарова, М. Сумцова, Ф. Арістова та ін.). Не можна оминати увагою той факт, коли окремі регіони України та її діячі по-різному представлені у біобібліографічних словниках періоду, що аналізується. Якщо видатні особистості Полтавщини, Харківщини, Чернігівщини досить повно відображені у довідниках, то меншу увагу дослідників привертала славетні постаті західноукраїнських земель (зрештою, лише «Карпато-русские писатели» Ф. Арістова висвітлювали цю проблему).

Авторами біобібліографічних словників виступали переважно видатні українські бібліографи, високоосвічені люди, вчені, які вели наукові дослідження в багатьох напрямках. Безперечно, вони усвідомлювали необхідність укладання біографічних та біобібліографічних праць, їх значення для читачів. Вони кваліфіковано діяли у цьому напрямі, формували науково-методичні засади біобібліографічної роботи, які використовуються й нині. Роботи українських бібліографів були підпорядковані не лише практичним цілям, вони стали вагомим внеском у справу національного самоусвідомлення: бібліографія служила збиранню української спадщини, відмежовуванню її від культурних надбань тих держав і народів, які цю спадщину привласнювали, користуючись «правом» сильного. Бібліографічна реєстрація суто українських досягнень, життєписи видатних синів України будили почуття національної гідності і цим протидіяли денаціоналізації.

#### Список використаної літератури

1. *Вережкина, А. Н.* Общие биографические и библиографические словари зарубежных стран. – М.: Книга, 1970.
2. *Дорошенко, Д.* Нарис історії України. – К.: Либідь, 1992. – Т. 1–2.
3. *Кауфман, И. М.* Русские биографические и библиографические словари. – М., 1955.
4. Книга: Энциклопедия. – М.: Большая Российская энциклопедия, 1999.
5. *Чушко, В. С.* Біографічна традиція та наукова біографія в історії і сучасності України. – К.: в-во «БМТ», 1996.